

УДК 929. 5: 001. 814 (477. 4)

Юрій Легун

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Автор аналізує різні типи генеалогічних джерел з історії селянських родин цього регіону. Основні серед них – писемні джерела він поділяє на кілька основних родів – церковні, господарські, державно-адміністративні та судово-поліцейські. Визначальне значення для практичної генеалогічної роботи мають первинні матеріали ревізій населення та метричні книги.

Якісне вивчення будь-яких історичних проблем неможливе без дослідження та класифікації складових їхньої джерельної бази. Такий аналіз допомагає конструювати та ефективно використовувати методологічний інструментарій студій. Це, у підсумку, зумовлює якість результатів наукових пошуків, а також сприяє їх ефективності.

У кількох своїх попередніх розвідках ми торкалися питань особливостей створення, стану збереження, інформаційної місткості тих чи інших груп архівних джерел, які несуть у собі інформацію генеалогічного характеру щодо селянських родів Поділля¹. Тому вважаємо цілком назрілим питання про визначення змісту терміносполучення «джерела з генеалогії селян» та здійснення прикладної класифікації таких матеріалів.

Відсутність ґрунтовних монографічних досліджень із селянської генеалогії достатньою мірою ускладнює вирішення цих проблем. Однак, справу класифікації джерел тим чи іншим чином обов'язково вирішують всі дослідники, працюючи над вивченням певних історичних фактів, явищ і процесів. Доречно буде опертися на досягнення польської та російської генеало-

гічної науки, які оперують джерельною базою спільною або тотожною до української. Зокрема, в Росії останніми роками з'явилися певні напрацювання у справі класифікації джерел з генеалогії селян².

Сьогодні широковживаним стало визначення генеалогії, як науки, що *вивчає походження родів, сімей і окремих осіб, родинних зв'язків, історію родин різного соціального походження*³. Відповідно, генеалогічні (або родознавчі) джерела є носіями інформації про предків – фундаторів родини, про назви і самоназви членів роду, які пізніше трансформувалися у сталі прізвища, про шлюбно-родинні стосунки у сім'ї, та про дати й зміст основних подій з життя всіх складових об'єктів дослідження. Генеалогічною за значенням є першозгадка про будь-яку особу династії, навіть епізодичне або легендарне свідчення про її існування. Мають родознавче значення господарсько-майнові, службові документи персони, або установи, з якою остання знаходилася у відповідних відносинах.

Галузі генеалогічної науки, які досліджують історію привілейованих родів, мають кількасотлітню практику функціонування. За цей час відклалися окремі групи джерел, які концентрують вищезазначену інформацію про представників «еліти» різних державних утворень⁴. Такі документи творилися з метою фіксування соціального та станового статусу представників таких родин та мали виразний родознавчий характер. З повним правом у сучасній літературі ці джерела називаються «генеалогічними»⁵.

Теза про можливість розвитку генеалогії селянства стала надбанням лише ХХ ст., а практичне її поширення серед загалу українських вчених та аматорів-родознавців припадає тільки на останнє його десятиліття. Тому дослідження у даній сфері не можуть опиратися на спеціалізовані види родознавчих джерел, а мають жититися за рахунок якихось інших їх різновидів, які містять генеалогічну інформацію. Тим паче, вважаємо за можливе використовувати у працях з генеалогії селянства та інших непривілейованих верств населення термін «генеалогічні джерела», маючи на увазі ті з них, що хоч створювалися з іншою

метою (облік населення, статистика, збір податків, військовий призов, судочинство, тощо), але містять у собі цілком слушні для дослідників родознавчі свідчення.

Як й інші історичні джерела, генеалогічні розподіляються на три типи: усні, речові, писемні⁶. Перші два з них настільки специфічні, що їхній аналіз вартий окремих розвідок.

Відносно писемних джерел зазначимо, що у загальному плані всі вони за носіями поділяються на дві групи – опубліковані та архівні матеріали⁷. Щоправда, коло опублікованих документів з інформацією про селян є досить вузьким. Переважно такі видання з'являлися на світ задля забезпечення інших, специфічних державних і наукових завдань. Так, відомості подібного плану є у алфавітних списках осіб, які розшукувалися поліцією або засуджені⁸; іменних списках убитих, поранених, хворих часів 1-ї світової війни⁹. Окрему групу видань складають документи про селянські рухи¹⁰.

У цих публікаціях вказуються імена лише відокремлених категорій селянського населення, можливість віднаходження у них свідчень про конкретних осіб є проблематичною. Останнім часом з'являються археографічні друкування, у яких подаються списки осіб, укладені під час проведення певних державних облікових заходів¹¹. Але ці праці поки що поодинокі.

Отже, наразі реальна реконструкція селянських родоводів може бути здійснена тільки на основі архівних матеріалів, які зберігаються у відповідних державних та приватних установах України, Росії, Польщі.

Тому у цій статті зупинимося на писемних джерелах селянського родознавства, які вдалося виявити під час роботи у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), Кам'янець-Подільського історичного музею-заповіднику, Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Державного архіву Хмельницької області (ДАХО), Російського Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Головного архіву давніх актів (м. Варшава).

Наша увага звернута до матеріалів, що відносяться до Подільської губернії. Однак, описані нами джерела з селянської генеалогії мають свої повні аналоги і у Київській та Волинській губерніях.

Наявна джерельна база дозволяє виділити три основні періоди у справі формування комплексу джерел з генеалогії селян Правобережної України, які різняться особливостями обліку населення, традиціями справочинства, типологією документів, врешті-решт – мовою їх укладання та хронологією. Це періоди перебування регіону в межах таких держав як Річ Посполита, Російська імперія та СРСР. Кожний з цих етапів є цілісним явищем і заслуговує стати предметом окремого дослідження.

Ознакою для першого з них є неповний облік сільського населення, відсутність потужної бюрократичної машини (що продукує та споживає документацію), фрагментарна збереженість джерел, значна частина яких перебуває у архівах Республіки Польща.

У радянський час селянство України з переважаючої більшості перетворилося на суспільну меншість. Система загального обліку населення потужно розвивалася, залучаючи нові технічні та методологічні можливості. Цей історично нетривалий період відділений від сьогодення лише кількома роками і ще донині пам'ять окремих наших літніх сучасників сягає дореволюційних часів або перших років радянської влади.

Тому, на нашу думку, зараз особливо актуальним виступає питання розробки джерельної бази, вивчення особливостей укладання та стану збереження родознавчих документів саме російського періоду, який охопив на території Центрального та Східного Поділля 1793 – 1917 рр., тобто, за часів Російської імперії.

Хоча пожежа 2003 р. у Кам'янець-Подільському архіві завдала нищівного удару обліковим документам ХІХ ст. (ревізькі та посімейні списки, волосне справочинство), автор переконаний, що реконструкція родоводів переважної більшості вихідців і жителів подільського села є можливою та реальною.

Хронологічно таке відтворення може сягати кінця або середини XVIII ст. Існує широкий перелік інших документів, які дозволяють здійснити цю справу на належному рівні. Комплексне їх використання дозволить заповнити наявні лакуни.

Беручи до уваги джерелознавчі надбання національної, а також польської та російської історичної науки (оскільки останні безпосередньо наближені до вивчення Правобережжя, яке у різні часи перебувало у складі Польщі та Росії), ми розділили вивчені нами документи на **обліково-статистичні** (вміщують перелікові відомості про масиви населення) та **індивідуальні** (фокусують відомості про одного або кількох селян).

Підставою для такого поділу є семантичний, змістовний аспект, у відповідності до якого ми групуємо види джерел за ступенем їх цінності для вивчення явищ історичної дійсності, що нас цікавлять. У даному випадку – за змістом родознавчої інформації, яку вони несуть.

Позначення першим цього підходу до систематизації генеалогічних джерел зовсім не перекреслює можливості і необхідності їх родової та видової класифікації, яка базується на прагматичному аспекті інформації. В основі її лежить єдність походження, спільність змісту і призначення певного кола документів тої чи іншої категорії¹².

Опираючись на ці критерії, виділяємо серед генеалогічних джерела **церковні, державно-адміністративні, господарсько-фінансові, судово-поліцейські, військові, освітні, медично-санітарні та органів місцевого самоврядування**. Кожний такий рід об'єднує цілий комплекс документів, що може включати як масові, так і індивідуальні джерела.

Так, група документів церковного походження є однією з найрізноманітніших за своєю типологією. Серед іншого вона включає і *сповідальні розписи*, що за формою подібні до посімейних списків усього села, і *метричні книги*, головним принципом укладання яких є фіксація події, і *справи* про розірвання шлюбу та накладання епітимії на кшталт кримінально-судових. Підставою до групування цього різноманітного джерель-

ного комплексу є спільність походження та виокремленість суспільної сфери, відносини у якій ці документи регулювали чи відображали.

Але спроба проводити таку класифікацію тільки за ознакою походження з певного відомства є досить небезпечною. Адже деякі види документів могли укладатися однією інституцією на вимогу чи на потребу іншій. Саме така своєрідна комплексність канцелярського апарату Російської імперії значно ускладнює систематизацію писемних джерел цього періоду. Так, *посімейні списки* упорядковувалися волосними правліннями і, відповідно, за своїм походженням, є документами органів місцевого самоврядування. В той же час справа їх створення регламентувалася вимогами центральних імперських установ, надаючи цим паперам ознак адміністративно-державного обліку населення. Окрім того, посімейні списки у певний період стали основним документом для проведення рекрутського набору, долучаючись, таким чином, до військової документації.

I. Джерела церковного походження

Коло документів церковного походження досить широке. Виходячи з мети, з якою вони укладалися, можемо розділити клірові матеріали на три групи – акти реєстрації цивільного стану, документи церковного обліку населення та інша церковна документація.

Найвідомішими серед них є *метричні книги*. Увага дослідників до цього виду документів породжена широтою охоплення населення метричним обліком та об'ємом родознавчої інформації, прихованої у них. Записи метричних книг дозволяють нам встановлювати дати народжень, одружень і смертей осіб; родинні зв'язки: батьки/діти, брати/сестри, хресні батьки/похресники, свати, куми; визначати вік особи; виявляти причини смерті. Переважно вони склалися з трьох частин: записи хрещень (новонароджених), фіксації вінчань та смертей парафіян. Початок запровадження метричних книг в Україні сягає XVII ст.¹³, з 20-х рр. XVIII ст. вони велися досить регулярно.

До сьогодні ще існує ймовірність віднайдення поодиноких екземплярів книг різних періодів у приватних колекціях, у церквах або у священників. Окремі примірники зберігаються у збірках музеїв та бібліотек¹⁴. Але переважна більшість метричних книг Подільського регіону належить до зібрань архівних установ. Йдеться про колекцію метрик XVIII – початку XIX ст., яка знаходиться у ЦДІАК України й налічує 1753 одиниці зберігання¹⁵ (з яких до території Брацлавського та Подільського воєводства і губернії відносяться 1722 справи); збірку фонду «Подільська духовна консисторія» з Кам'янець-Подільського міського держархіву (нині перевезену до Хмельницького)¹⁶; фонд № 18 цього ж архіву «Церкви Подільської губернії А-Я» (563 од. зб.) та досить чисельні, але розсіяні по різних фондах справи з Вінницького обласного Державного архіву.

У різних архівних досє час від часу потрапляємо на похідні від метричних книг документи індивідуального характеру – *метрики (метричні виписки, метричні свідоцтва)*, які фіксували факт народження, шлюбу або смерті конкретної особи.

Процесуально пов'язані з метриками є *книги передшлюбних оголошень* (рос. – «книги брачных обысков»). На клір покладалося завдання не тільки фіксувати акти цивільного стану, але й слідкувати за дотриманням певних норм права під час здійснення цих обрядів. Зокрема, з метою недопущення шлюбів між близькими родичами, парох повинен був тричі у недільні служби оголошувати в церкві про майбутнє вінчання та з'ясувати, чи не має хтось з прихожан заперечень проти цього союзу. Формальна фіксація цього дійства відбивалася у відповідних книгах. Зміст записів доносить до нас імена молодих, їхніх батьків, місце проживання.

Ще одним масовим джерелом, у якому зберігається генеалогічна інформація про парафіян церков є сповідальні відомості. Однак, на відміну від двох видів попередніх документів, вони фіксували аж ніяк не акти цивільного стану. Формальною метою створення відомостей, як і впливає з їхньої назви, було виявлення осіб, які не брали причастя і не сповідалися. На прак-

тиці ці документи стали повними списками парафіян того чи іншого приходу.

До причастя й сповіді приходили, як правило, цілою родиною, що й знайшло своє відображення в структурі розписів сповідальних книг. Тут зазначалося місце проживання (номер двору), ім'я домогосподаря – глави роду, перераховувалися члени родини та вказувався їх вік. Формуляр відомості залишався незмінним протягом усього XIX – початку XX ст. З середини XIX ст. у сільських приходах Поділля почали використовуватися друковані аркуші, до яких кліровими служителями заносилися імена парафіян з відповідною додатковою інформацією.

Доречно згадати ще одне масове архівне джерело, яке походить з православної документації. Йдеться про *клірову відомість* – документ про службу осіб духовного звання. Інколи його називали Списком особ духовного відомства чи Послужним списком духовенства. Документ складався з трьох частин: до першої заносилися свідчення про церкву, про майно та доходи, про школу; у другій частині нотувалися послужні списки кліру. Вони містили: прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, записи про сімейний стан, верству походження, освіту, місце служби, посаду, церковні відзнаки – нагороди, особисту власність, притягнення до суду. Згадувалися тут і всі члени родини. Третя частина містила статистичні відомості про парафію і прихожан. Клірові відомості – цінне джерело до родознавчої роботи з родинами церковнослужителів. Згадки про селян у них епізодичні й опосередковані.

Церква відігравала важливу роль у традиційному аграрному суспільстві і компетенція церковної юрисдикції була досить широкою. Справи, які відображають її реалізацію, переважно носять індивідуальний характер.

Найпотаємніші сторінки життя наших предків можуть бути висвітлені у документації, пов'язаній з розірванням шлюбу. Однак кількість таких справ не могла бути великою за умов традиційного суспільства, за активної церковної протидії шлюб-

ному лібералізові. Матеріали першого загального перепису населення 1897 р. показують, що у Подільській губернії кінця XIX ст. кількість розлучених чоловіків становила 0,1, а жінок – 0,2 % від усього дорослого (понад 14 років) населення¹⁷. Оскільки ця цифра є одномоментною фіксацією стану, можемо припустити, що кількість осіб, які в інші періоди свого життя проходили через розірвання шлюбу, а на момент перепису вже були одружені вдруге, є дещо вищою. Але у будь-якому випадку, вірогідність віднаходження таких документів з історії конкретної селянської родини XIX ст. є мінімальною.

Зразки подібних справ знаходимо у фондах Подільської Духовної Консисторії (ДАХО), Канцелярії Синоду (РДІА), духовних правлінь (ДАХО і ДАВО).

Власне шлюботорозривним документом виступає рішення духовного суду (або його протокол). У ньому містилися такі свідчення: повні імена подружжя, станова належність, посада, інформація про дітей (стать, вік), місце проживання¹⁸. Крім такого рішення у справах про розлучення знаходимо: заяву (прошение), метричні свідоцтва про шлюб та про народження дітей, слідчі матеріали (свідчення, рапорти).

Досить близькими за формою до шлюботорозривних є справи про накладання епітимії на селян за релігійні та кримінальні злочини. Свідчення окремих парафіян знаходимо і у справах про злочини клірових служителів.

Надзвичайно рідкісними видом документів є селянські поминальники, у яких згадані імена рідних і предків, які подавалися на поминання у церквах і монастирях.

Відомим джерелом з історії церкви Правобережжя є візитації, у яких згадки імен селян – активістів є епізодичними.

II. Джерела адміністративно-державного походження

Цю групу складають джерела, які уклалися під час загальнодержавних облікових заходів. Їх завдання були досить різними – забезпечення збору податків, нотування статистичних відомостей, з'ясування відповідей на конкретні питання реалі-

зації державної політики, врешті – вивчення економічного і військового потенціалу країни.

Хронологічно першим таким заходом після приєднання земель Правобережжя до Росії став ревізійний перепис населення.

Ревізії були головною формою обліку оподаткованого та значної частини неоподаткованого населення Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. Вони були запроваджені у епоху правління Петра I у зв'язку з переходом від подвірної до подушної системи оподаткування. Загалом за час існування подушного податку в царській Росії проведено 10 таких заходів з 10–20-річною періодичністю, з них п'ять останніх – і на території Правобережної України.

Ревізійні списки укладалися як на спеціальних друкованих аркушах, формуляр яких розроблявся у Сенаті, так і на написаних від руки. Їх значення для розвою селянської генеалогії та історії сімей полягає у тому, що у цих списках фіксувалося все оподатковане населення імперії (за винятком 6-ї ревізії 18-11 р., коли не переписувалися жінки). Зазначалися повні імена осіб, місце проживання, номери будинків, вік, сімейні стосунки, соціальна приналежність та вид діяльності, інколи – інші свідчення.

Здебільшого ревізійні списки Поділля зберігалися у Кам'янець-Подільському міському державному архіві (226-й фонд «Подільська казенна палата», який загалом нараховував 53329 од. зб. і був одним з найбільш багатих у цьому сховищі). Загалом, за нашими підрахунками, у фонді містилося біля 1990 од. зб. – ревізійних «сказок», з яких 1140 цілком або частково присвячені селянам Поділля¹⁹.

Як відомо, на жаль, більша частина цього фонду загинула у пожежі 10 квітня 2003 р.

У Державному архіві Вінницької області ревізійні списки виявилися розпорошеними по кількох фондах. Зокрема, у справах Липовецького²⁰, Гайсинського²¹, Бершадського²² повітових судів. Це величезні за обсягом фоліанти, що мають від тисячі до двох тисяч сторінок і містять списки селян майже цілих по-

вітів. Всі три збірки списків стосуються п'ятої ревізії і датуються 1795 – 1796 рр.

Інший вид фондів, що зберігають переписи – архівні збірки повітових ревізійних комісій, де зустрічаємо реєстри різних років. Мова йде про фонди: 731 – Брацлавської комісії, 603 – Вінницької, 725 – Гайсинської, 727 – Могилів-Подільської, 885 – Ольгопільської та 726 – Ямпільської повітових ревізійних комісій. З них Вінницький повіт представлений реєстрами 1795, 1811, 1834, 1858 рр. У всіх інших випадках йдеться про ІХ (1850) та Х (1858) ревізії. На кожний фонд припадає від одного до трьох десятків окремих ревізійних справ.

Осібне місце серед груп архівних документів, що містять матеріали ревізій, займає фонд 177 «Могилів-Подільське повітове казначейство», який хронологічно охоплює 1794 – 1920 рр. Тут нараховується до 200 реєстрів різних років.

Окремі примірники ревізійних списків зустрічаємо у приватних фондах землевласників – дідичів²³.

Імена переважної більшості селян потрапляли до основних ревізійних списків, що уклалися у рік проведення ревізії. Однак без різних помилок і порушень під час її здійснення не обходилося. Тому в архівних збірках зустрічаємо і дещо відмінні за формуляром від основного списки *додаткові, двічі записаних, прописних (не записаних)*, тих чиї імена *неправильно записані*.

Такі хронологічно близькі заходи, як скасування кріпацтва, запровадження місцевого самоврядування і загального військового призову та відмова від проведення методологічно застарілих ревізій примусили створювати нову систему обліку сільського населення. У ній центральним документом стали *посімейні списки*, які уклалися волосними правліннями й зазначали склад кожної родини, вік її членів і військовий стан. За Військовим статутом саме вони слугували основою для укладання *призовних списків*.

Однак на кінець ХІХ ст. все нагальнішою ставала потреба проведення повноцінного одномоментного загального перепису населення за європейськими зразками. Перший і єдиний перепис

населення Російської імперії був проведений на початку 1897 р. Ініціатором її став відомий російський вчений П.П.Семенов-Тянь-Шанський. На жаль, первинні матеріали перепису – *переписні аркуші* переважно були звезені до Санкт-Петербургу і там знищені²⁴. У фонді ДАХО № 244 «Подільський губернський статистичний комітет» збереглися матеріали перепису з Кам'янецького, Брацлавського та Вінницького повітів. Однак це тільки поодинокі примірники таких свідчень.

Інформацію про окремих селян (власників хуторів, лісників) можна отримати зі ще одного виду переписних документів – *відомостей про населені пункти*, що зберігаються у РДІА. Імена посполитих доносять до нас *матеріали кінно-військових та сільськогосподарських переписів* початку ХХ ст.

Серед інших джерел адміністративного обліку згадаємо *списки* різноманітних службовців низової ланки державного управління і самоврядування – волосних старшин, сільських старост, волосних і сільських писарів.

До цього ж роду віднесемо і особисті документи державного зразка, в першу чергу – *паспорти*.

ІІІ. Джерела господарсько-фінансові.

Найбільш відомим обліково-статистичним джерелом господарського характеру, у якому згадуються імена селян, є інвентар. Широке географічне, хронологічне і змістовне використання цього терміну дозволяє нам тільки загально визначити інвентар, як господарський опис великої сільськогосподарської економії. Вони постають від кінця ХV ст., щоразу частіше у міру зростання значення феодальної ренти. Спочатку з'явилися інвентарі костельні, далі – королівські, шляхетські й міські. Завдання їх полягало у реєстрації нерухомості, належної феодалу, а також селянської, з зазначенням накладених на них повинностей²⁵.

У межах нашого хронологічного періоду укладалися інвентарі старостинських маєтків за люстрацією 1798 р. та люстраційні, повірочно-люстраційні, геометричні, тимчасові оброчні ін-

вентарі²⁶, що містять інформацію про державних селян губернії 1840 – 1860-х рр.

Майже 450 інвентарів та їх проектів з Поділля зберігаються у 490 фонді «Подільське губернське управління державного майна» та № 492 «Києво-Подільське управління державного майна головного управління землевпорядкування» у ЦДІАК України. Можливе їх віднаходження і у окремих з майже 200 справ під титулом «Про повірочну люстрацію казенного маєтку ...», що зберігаються у 515-му фонді ЦДІАК України «Подільська люстраційна комісія». Чимало примірників казенних інвентарів Поділля віднаходимо у 384-му та 380-му фондах РДІА – другого департаменту Міністерства державного майна та «Плановий архів міністерства землеробства».

У приватних маєтках інвентарі створювалися індивідуально за певної потреби. У кінці 1840-х рр. на вимогу загальнодержавної інвентарної реформи укладання таких документів відбулося у всіх дідичних селах.

Переважно інвентарі мали вигляд таблиць, у графах яких зазначалися імена господарів дворів (інколи – що для нас дуже важливо – перелічувалися всі члени родини), економічний статус господи (піші, тяглові тощо), інколи належне їй майно, вид і обсяг натуральних і грошових повинностей.

Найбільша кількість інвентарів приватних сіл регіону відклалися у фондах повітових судів (ДАВО, ДАХО, Державний архів Київської області, Державний архів Житомирської області), фамільних фондах магнатів у ЦДІАК України та архівах Польщі. Не можна обійти увагою також фонди Головного суду Подільської губернії та Подільського губернського інвентарного комітету, які зберігаються у ДАХО. Одна з найбільш відомих збірок інвентарів приватних маєтків Поділля входить до VI-го фонду Інституту рукопису НБУВ.

Тісно пов'язаними з інвентарями були *плани* земельних ділянок і садиб та *таблиці детального обрахунку* садибних та польових земель (при складанні повірочних інвентарів).

Особисте звільнення селян радикально змінило не тільки гос-

подарські відносини але й породжувану ними документацію. Зокрема, з'явилися масиви різноманітних *викупних документів*, серед яких найвідомішою є *уставна грамота*.

У ній фіксувалися імена господарів родин, кількість закріпленої за ними землі та їх економічний статус.

Окремі уставні грамоти та інші документи періоду земельної реформи перебувають у фондах особистого походження Інституту рукопису НБУВ²⁷, Центрального державного історичного архіву України у Києві²⁸ та фондах волосних правлінь, з'їздів мирових посередників Державних архівів Хмельницької й Вінницької області²⁹. Зауважимо, що у останньому закладі на збереженні знаходяться документи 74 волосних правлінь Подільської губернії. Більшість з цих збірок містять і викупні документи часів земельної реформи. У Державному архіві Хмельницької області нараховується 61 фонд волосних і три – сільських правлінь Поділля й 11 фондів волосних правлінь з Волині.

Монолітну збірку викупних документів Російської імперії становить 577 фонд «Головна викупна установа Міністерства Фінансів» (Главное выкупное учреждение) Російського Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). Серед них до території Правобережної України відносяться наступні: Волинська губернія – опис № 7 (2777 справ), Київська – оп. 14 (2454 одиниці зберігання), Подільська – оп. 29 (2126 справ).

Справи фонду включають копії уставних грамот, викупні договори та інші супровідні документи.

Подальша господарська емансипація селян сприяла появі нових видів документів, які фіксували умови оренд, контрактів, купівлі земельних ділянок та майна. Зокрема, це *свідчення на право купівлі землі, поіменні списки селян, які бажають придбати землю, різноманітні «умовія», угоди, контракти*.

Оскільки у цих трансакціях землею активно залучалися банківські установи, зустрічаємо імена селян у *збірках про надання позик* з двох фондів: № 234 «Подільське відділення Селянського поземельного банку» ДАХО та № 592 «Державний Селянський поземельний банк» РДІА.

Нарешті, виразний господарський характер має *внутрішня документація* панських економій. Тут увагу дослідників привертають *господарчі інструкції*³⁰, *робочі календарі*³¹ інші види документів, що теж містять чимало посилянь на селянські родини.

Для нотування обсягу виконуваних селянами повинностей і головної серед них – панщини, заводилися відповідні *робочі книжки*. Окремі примірники їх або комплекти з певних сіл за окремі роки зустрічаємо у фондах особистого походження. Так, у зібранні Потоцьких у ЦДІАК України зберігаються робочі книжки підданих сіл Вовчок і Березівка Березівського фільварку за 1859 р.³², селян Дубовчанського фільварку 1858 – 1859 рр.³³, невстановленого маєтку 1806 р.³⁴ та інші³⁵.

IV. Судово-поліцейські матеріали.

Цей різновид документів, на відміну від інших, є значно інформативнішим. Вони містять характеристики зовнішніх відзнак осіб, рис характеру, цитують вирази суб'єктів, описують побут їх родин тощо. Хоча ці джерела не мають ознак загальності, а є швидше індивідуальними (чи стосуються обмеженого кола осіб), фіксація таких процесуальних норм як опитування свідків, взяття допитів дозволяє отримати інформацію не тільки про безпосередніх суб'єктів кримінальної, цивільної чи адміністративної справи, а й коло очевидців події.

Кримінальні злочини селян у кінці XVIII – більшій частині XIX ст. стосувалися до компетенції повітових судів. Документи цих установ зберігаються у обласних архівах.

Тут особливо цікавими є збірки про утиски, образи, побиття селян поміщиками і орендарями. У таких справах відображені опитування і допити односельців – свідків злочину. Коло таких осіб з одного епізоду може сягати кількох десятків. У цих свідченнях, крім імені, нотувався вік очевидця, викладалися обставини справи, давалися характеристики односельців. У різноманітних судових досє зустрічаємо «*клятвенное обещание*», у якому перелічуються імена свідків та їх вік.

Крім того, надзвичайно цінні свідчення з селянської генеало-

гії можна віднайти у *справах про пошук свободи* від кріпацтва. Актіві книги судів можуть містити *купчі* на селян, *документи про їх звільнення* тощо.

У пореформені часи незначні злочини і проступки селян стали розглядати волосні суди. Крім того, вони підлягали юрисдикції мирових суддів і з'їздів мирових суддів. Окремі фонди цих суб'єктів права є у обласних архівах.

Більш складні цивільні і кримінальні справи вирішували окружні суди і судові палати. Їх фонди зберігаються переважно в обласних архівах і вирізняються серед інших своєю масивністю. На території нашої губернії діяли 2 окружних суди – Кам'янець-Подільський і Вінницький.

Кам'янець-Подільський окружний суд функціонував у 1880 – 1920 рр. Наслідком його діяльності є колекція документів, яка склала найбільший фонд Державного архіву Хмельницької області, що нараховує 144049 справ (ф. № 144). Вінницький окружний суд був створений згідно із законом Державної Ради від 11 квітня 1909 р. Компетенція його поширювалася на Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летичівський, Літинський та Ольгопільський повіти. Документи суду склали 172-й фонд ДАВО, який нараховує 20175 одиниць зберігання. Вкажемо і на фонд прокурора Одеської судової палати (ф. № 419 ЦДІАК України). Він нараховує 10913 одиниць зберігання, розбитих на три описи: перший – політичні справи, другий – кримінальні й третій – канцелярія.

Величезні розміри цих фондів є вагомою проблемою, що ускладнює пошук відповідних генеалогічних матеріалів. Багато назв справ у описах не зазначають місця подій, чимало описів до сьогодні залишаються невпорядкованими та рукописними.

Окрім того, поодинокі імена селян знаходимо у поліцейській та жандармській документації, зокрема у *рапортах поліцейських і земських справників, відомостях про утримуваних під вартою, алфавітних списках осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, списках кінних і піших поліцейських стражників* тощо.

V. Документація органів місцевого самоврядування

Питання про виокремлення цього роду документів у самостійну групу є доволі дискусійним. Підставою для такого підходу може бути унікальність інституцій, у яких вони створювалися. Важливо і те, що вперше селяни широко і безпосередньо долучилися до бюрократичного процесу саме при створенні самоврядної документації. Однак, за своїм змістом окремі види цих матеріалів цілком відповідають родам джерел, окреслених нами вище і можуть розглядатися у контексті належності до них.

Зокрема, переважна більшість волосних і сільських документів мали виразний господарський характер. Йдеться про різні *договори і угоди*, що їх укладали громади, товариства і окремі селяни-господарі. Змінювався і характер стягнення державних і місцевих податків та зборів – від кругової поруки до індивідуальних платежів. Відповідно з'явилися *волосні окладні книги, книги особистих рахунків домогосподарів села (у сільської адміністрації), платіжні книжки (у селян), сільські прибутково-видаткові книги для запису селянських зборів та надходжень, волосні прибутково-видаткові книги*.

Найбільш характерним для сільського самоврядування документом стала *громадська ухвала* (рос. – мировой приговор) з різних питань суспільного життя. Переважно вони стосувалися господарської діяльності – розверстання землі, оренд, продажів тощо. Але значна частина цих документів носила виразний адміністративний характер (звернення до органів влади, вибори місцевих посадовців, включення і виключення з сільської громади). Затверджувалися громадським рішенням і заходи з забезпечення правопорядку (справи про виселення та повернення з Сибіру).

Генеалогічне значення ухвал виявляється, перш за все, у перелікові імен усіх присутніх на зборах. Різноманітність проблематики питань, з яких приймалися ухвали, пояснює їхнє залучення до складу архівних справ різних фондів визначених документосховищ. У фондах волосних і сільських правлінь зустрічаємо і спеціалізовані *книги ухвал* сільських сходів.

Нарешті, судова реформа породила і нову судову установу – волосний суд, який діяв на рівні низових адміністративних одиниць Російської імперії і юрисдикція якого поширювалася тільки на селян. *Ухвали волосних судів*, інколи зшиті у *книги вироків волосних і третейських судів*, безумовно відносяться до судової документації. Однак, *книги вироків волосних старшин і волосних правлінь* є збірками типових документів місцевої селянської адміністрації. Всі ці матеріали переважно знаходяться у вже згаданих фондах волосних і сільських правлінь обласних архівів.

На початку огляду нами анотовані як самодостатні роди джерел з генеалогії подільських селян **військові, освітні та медично-санітарні** документи.

Доречно буде зарахувати справи про рекрутський набір та загальний призов до державно-адміністративних документів. Саме у цій частині ми уже згадали деякі види матеріалів військового обліку. Інші дві групи почали набувати самостійного значення у регіоні тільки у ХХ ст. Пояснюється це потужним національним антагонізмом між основною масою населення та великими землевласниками, низьким соціальним та культурним рівнем селянства й пізнім поширенням земства на ці терени.

Завершуючи наш огляд, можемо зробити цілий ряд наступних висновків.

Перелік різноманітних видів джерел, які містять свідчення генеалогічного характеру щодо селян правобережної України, є надзвичайно широким.

Разом з тим, певні джерельні групи, актуальні для інших регіонів, тут не набули масового характеру і майже не мають практичного значення для родознавчої роботи.

Усю архівну базу з цього питання можемо поділити на *чотири основні роди* – церковного, господарсько-фінансового, адміністративно-державного і судово-поліцейського характеру. Кожен з них представлений великими масивами документів з архівів України, Росії та Польщі. Серед них зустрічаємо як індивідуальні джерела, так і такі, що містять переліки імен селян

окремих населених пунктів, їх частин, окремих професійних або інших груп.

Фундаментом для здійснення реконструкцій селянських родоводів Правобережжя XVIII – початку XX ст., на наш погляд, є деякі види документів державно-адміністративного характеру (ревізійні реєстри, посімейні списки) та метричні книги. Однак, оскільки збереженість цих документів не повна, інколи за винятком значних періодів часу, такі розвідки потребують комплексного використання всієї можливої джерельної бази.

1. Легун Ю.В. Ревізійні переписи кінця XVIII – сер. XIX ст. як джерело інформації щодо генеалогії селянських родин Подільської губернії // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2003. Число 10. – Ч. 1. С. 169–184; Його ж. Джерела з селянської генеалогії кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі мікропопуляції з Ольгопільського повіту Подільської губернії) // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. Вип. 5.–С. 2-19–223; Його ж. Значення картографічних матеріалів для реконструкції селянських родоводів (Подільська губернія, кінець XVIII – початок XIX ст.) // Іст.-географ. дослідження в Україні. – К., 2004. – Ч. 7. – С. 2-11–233; Його ж. Генеалогічне значення викупних документів аграрної реформи із зібрання Російського Державного історичного архіву (за матеріалами Подільської губернії) // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – К., 2004.– Вип. 76. – С. 155–157.

2. Романова С.Н., Глуховская И.И. Указатель видов документов, содержащих генеалогическую информацию (XVI в. – 1917 г.) // Вестн. архивиста. – №№ 46–50 (1998–1999 рр.); Тарасов-Борисенко М.В. Ареал генеалогии русских крестьян: проблемы и опыт микроисследования. По материалам Тобольского и Терского уездов конца XVI – начала XX в. – СПб., 2001.

3. Специальные. ист. дисциплины. Уч. пос. / Под ред. Замлинского В.А., Дмитриенко М.Ф. – К., 1992. – С. 79.

4. Напр.: гербажі, родословці, родословні книги, розписи.

5. Родовід. Наук. метод посібник / За ред. В.В.Томазова. – К. 2001. – С.13.

6. Савелов Л. Лекции по генеалогии. – М., 1994. С. 21 [Репринт]; Dwogrzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959. – С. 50.

7. Тарасов-Борисенко М.В. Вказ. праця – С.103.

8. Див: Алфавитный список лиц, разыскиваемых циркулярами департамента полиции от 16 марта 1907 года по 1 января 1910 года. – СПб., 1910. – 389 С.; Алфавитный указатель лиц, сведения о судимости коих напечатаны в 12 книгах «Ведомости справок о судимости» за 1915 г. – А–Л. – Пг., 1916. – Т. 1. – 1001 с.

9. Див: Именной список раненых и больных офицерских и нижних чинов, помещенных в лечебных заведениях. – № 1–77. – Пг., 1914; Именной список убитым, раненым и без вести пропавшим нижним чином. – Пг., 1914–1920. (У Російській Національній бібліотеці в м. Санкт-Петербурзі зберігаються випуски цього видання за номерами 1–1230, 1237, 1250–1368, 2586–2610, 2621–2696, зібрані у томи по 100 номерів. Кожний з таких випусків нараховує 15–20 стор.).

10. Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша чверть XIX ст. 36 док. і мат. – К., 1985; Селянський рух на Україні: 1826–1849. – К., 1985; В подібних збірках під назвою «Крестьянское движение в России» також зустрічаються документи з України, зокрема Правобережжя.

11. Поменник Софії Київської / Упорядник Оксана Прокоп'юк. – К., 2004. – 264 с., іл.; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники: о. Юрій Мицик, Марина Кравець. – К., 2003. – 350 с.; Легун. Ю., Петренко О. Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. – Вінниця, 2003;

12. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Изд. 2-е. – М., 2003. – С. 136.

13. Мирон (Франко И.) Йосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» // Киев. старина. 1891. – Т. 33. – С. 337–362; Т. 34. – С. 1–21; Скочиляс І. «Метрика церковна» Антонія Винницького 1675 р. та її поширення в Україні // Знак. – 2001. – Ч. 24. – С. 2–4; Його ж. Метрична реформа у Львівській єпархії 1680 р. // Знак. – 2002. – Ч. 25. – С. 2–3; Його ж. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій полови-

ні XVII століття // Генеалог. зап. Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 77–87.

14. Див: Метрична книга с. Раковца (оч. суч. Радковиця або Райківці) Проскурівського повіту Св.Михайлівської церкви. 1747–1800 рр. – Інститут рукопису НБУВ. – Ф.160. – Спр. 949.

15. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 224. – Оп. 1; Оп. 2.

16. ДАХО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Т.1, 2.

17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. – Подольская губерния. – СПб., 1904. – Т. XXX. – С. VII.

18. Романова С.Н. Вказ. праця – С. 311.

19. Легун Ю. Ревізійні переписи... – С.173.

20. ДАВО. – Ф.608. – Оп.1.– Спр.39.

21. Там само. – Ф.471. – Оп.4. – Спр.1.

22. Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.11.

23. ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп.1. – Спр. 2054 – «Копія ревізького списку с. Слободи Кустовецької Вінницького повіту»; Спр. 2074 – «Ревізійні списки сіл Жабинці, Молотковичі, Залісся та ін., 1795 р.»; Спр. 2229 – «Ревізійні списки селян м. Верхівки графа Болеслава Потоцького, 1834 р.»

24. Котельников А. История производства и разработки всеобщей переписи населения 28 января 1897 г. – СПб., 1909. – С. 93.

25. Szymański Józef. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2004. – S. 59.

26. Окрім загальних люстрацій (1765, 1789, 1798 рр.) у другій половині XVIII ст. відомі також спеціальні люстрації, які склалися при передачі окремих староств у оренду чи заставу. Ця практика отримала своє продовження і в російські часи. Проведення повірочної люстрації казенних маєтків дала назву документам, що укладалися у цей час. У геометричних інвентарях фіксувався перерозподіл землі між селянами і державою. Досить часто до них додавалися і плани земель або ферм. Переведення казенних селян у 1840-х рр. на оброк знайшов своє відображення у відповідних інвентарях.

27. Інститут рукописів НБУВ. – Ф. VI. – Спр. 449–450. – «Уставна грамота с. Грузького Гайсинського повіту і подвірний список селян».

28. ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 1546 (уставна грамота с. Куманівки); Ф. 258 «Строганови». – Оп. 1. – Спр. 74 – «Копії з викупних договорів, укладених з селянами Немирівського маєтку»; Ф. 249 «Гіжицькі». – Оп. 1. – Спр. 13 (уст. гр. сс. Кустівці, Слобода Кустовецька).

29. Див: ДАВО. – Ф. 332 «Гавришівське волосне правління», Оп.1. – Спр. 15 (Уставна грамота МайданаЧапельського), Спр. 17 – хут. Кайдачихи; Ф. 811 Ольгопільсько-Балтський з'їзд мирових посередників. – Оп. 1. – Спр. 2 (уст. гр. с. Чоботарки).

30. Rusinski W. Instrukcje gospodarcze dóbr magnackich i szlacheckich XVII – XIX w.// КНKM. – 1958. – VII. S. 808–810.

31. Stankowa Maria, Wójcik Danuta. Kalendarz robocizny pańszczyźnianej w jednym z folwarków ziemi żydaczowskiej w 1640 r.// КНKM. – R. VIII. – Nr. 3. – 1960. – S. 337–341.

32. ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп.1. – Спр. 128; Спр. 681.

33. Там само. – Спр. 678,679.

34. Там само. – Спр. 2172.

35. Там само – Спр. 2548.

Yuriy Lehun

**INVESTIGATION OF GENEALOGICAL RESOURCES
CLASSIFICATION OF FARMERS FAMILIES
IN PRAVOBEREZHNA (RIGHT-BANK) UKRAINE**

The author in his article gives detailed analysis of different types of genealogical resources in the history of farmers` families of this area. He divides written resources into several types – clerical, assets, administrative and executive (court and police). Among the as the most important for genealogical work are indicated results of audit and birth certificates of the population.